

УДК 811.16(430) “18”

НІМЕЦЬКА СЛАВІСТИКА ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Сергій ГАНУС

Ужгородський національний університет
вул. Університетська, 14, Ужгород, 88000
Кафедра нової і новітньої історії

У зазначеній публікації йде мова про розвиток німецької славістики в добу Просвітництва. Автор вважає, що дослідження німецьких вчених в галузі слов'янських мов, літератури, історії мали науковий характер. Саме в добу Просвітництва було сформовано гуманістичну тенденцію німецького слов'янознавства.

Ключові слова: Німеччина, Просвітництво, історія, слов'яни, слов'янська ідея, славістика.

Слов'янський світ як етнографічне середовище та елемент історичної реальності був індикатором, що визначав ціннісні орієнтири та якість наукової творчості в Німеччині в різні періоди її історії. Зважаючи на універсальну широту німецької історіографії та мовознавства (в хронологічному і географічному розрізах) історія славістики була неповною без їх урахування. В.Бузескул у відкритій лекції, прочитаній в Харківському університеті 26 квітня 1885 р., заявив, що лише в Німеччині історичні дослідження відзначались таким багатством і різноманіттям, такою глибиною і ґрунтовністю, саме там здійснені видання пам'ятників¹. І славістика не була винятком в цьому відношенні.

Актуальність вивчення саме німецького слов'янознавства полягає в тому, що у ХХ ст. політики і владні структури німецької держави зробили расові теорії дороговказом своїх дій. Нацистські бонзи посилались на “наукові” підтвердження того, що слов'яни ніколи не досягнуть рівня цивілізованих народів. Ще в 1927 р. історики Г.Ф.Шмід та Р.Траутман у праці “Зміст та завдання німецької славістики” безапеляційно заявили, ніби “німецька культура і слов'янське безкультур'я протистоять одне одному, як сонце і тінь”². У дусі расової теорії Ф.В.Нойман визначив мету слов'янознавства у вивченні “просування на Схід німецької крові і духу з раннього середньовіччя” і “багатобічний вплив німців на слов'янські народи”³.

Ревізія ціннісних констант німецької славістики після 1945 р. відбувалась у вигляді переорієнтації “остфоршунга” на вивчення “німецько-слов'янської спільності долі”. Директор Інституту славістики Тюбінгенського університету Р.-Д.Клюге, підкресливши, що лише спілкування народів руйнує недовіру і ворожість, закликав звернутися до тисячолітньої “традиції сприятливих для обох сторін взаємин”⁴. Отже, є

¹ Бузескул В. Обзор немецкой литературы по истории средних веков. Харьков, 1885. С.5.

² Schmid H.F., Trautman R. Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik. Ein Program. Leipzig, 1927. S.65.

³ Цит. за: Цайль В., Порт В. Этапы развития славистики в Германии до 1945 г. // Методологические проблемы истории славистики. Москва, 1978. С.168.

⁴ Клюге Р.-Д. По ту сторону европейского сознания? Исторические и современные аспекты германо-славянских взаимосвязей // Славяноведение. 1992. №2. С.21.

підстави сподіватися на можливість об'єктивного погляду із Заходу на Схід та навпаки без затьмарення догматичними і безплідними з точки зору науки упередженнями.

У XVIII–XIX ст. славістика у Німеччині мала імідж класичної аж ніяк не за схильність до ігнорування істини. Відомий учений О.Брюкнер у 1914 р., формулюючи кредо славіста, стверджував, що той повинен бути “перекладачем духу, а не мов”, що повинен сприяти “розумінню і повазі чужого народу, який знайшов вираз в історії і літературі, у старій і новій культурі”⁵. Подібні епістемологічні підходи німецьких учених особливо важливо і з огляду на те, що існує стійке переконання, начебто західна історіографія у XVIII–XIX ст. сприймала східноєвропейські етноси, котрі здебільшого були ще бездержавними, як “недонації”, як щось не зовсім повноцінне, сумнівне і не варте уваги.

Тож, чим була німецька славістика: випромінювачем наукової істини і носієм гуманності та культурного взаємозбагачення чи історіографічним монстром? Постановка подібних питань зумовлюється не лише потребами реконструкції того чи іншого відтинку історії науки. Гострі теоретико-методологічні дискусії, швидке зростання авторитету неklasичної цивілізаційної теорії історії робить доцільним вивчення окремих історико-культурних феноменів. Те, як німець сприймає й оцінює слов'янський світ, не менш важливо знати, ніж якийсь вислів відомого історика. О.Шпенглер у “Присмерку Європи” зазначав, що єдність того, що відбувається у світі, є удаваною, такою, яка складається з “власних життєписів”. А героями останніх насправді є різні культури⁶.

Взаємосприйняття і взаємовбачення народів – важливий елемент національної психології. Вивчаючи ментальність того чи іншого етносу або певної епохи, не можна не помітити антиномії за типом “свій–чужий”, котра часто набуває етнічного чи расового вигляду. Завдання даного дослідження – з'ясувати, чи релевантна слов'янофобія ментальності німця у XVIII ст., обмежуючи цю проблему ділянкою славістичних наукових досліджень, насамперед, філософських, історичних та мовних.

Рубіж XVIII–XIX ст. в історії німецької славістики важливий тим, що для цього часу притаманне прискорення процесів націєтворення. Слов'янські етноси Центральної, Східної (включаючи Росію) і частково Південно-Східної Європи (принаймні, хорвати і словенці) перебували у сфері німецького культурно-історичного впливу і у XVIII, і значною мірою в XIX ст. Показово, що словники різних слов'янських мов тривалий час готувались на основі німецько-слов'янської лексичної матриці. Навіть у 30-х роках XIX ст. журнал “Ческа вчела”, друкуючи російську художню прозу у перекладі Ф.Челаковського, демонстрував цим “прагнення звільнити чеську культуру від однобічного німецького впливу”⁷.

Усі слов'янські народи, за винятком росіян, у XVIII ст. не мали власної державності або втратили її. Західні і частково південні слов'яни були підданими німецьких держав – Королівства Пруссії та Австрійської імперії. Реформи доби освіченого абсолютизму мали на меті вдосконалити державне управління, пом'якшити соціальні суперечності. Одночасно з уніфікацією законодавства і адміністративно-розпорядчою діяльністю проводилась асиміляторська національна політика. Катерина II, яка

⁵ *Brückner A.* Der neue Lehrstuhl für Slawistik an der Universität Leyden // Archiv für Slavistische Philologie. 1914. Bd. 35. S.613.

⁶ *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. В 2-х т. Т.2. Минск, 1999. С. 67–68.

⁷ *Жакова Н.К.* Отражение роста национального самосознания в смене литературных направлений в Чехии (на примере развития художественной прозы) // У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Москва, 1984. С.171.

стверджувала, що Україна та Прибалтика є звичайними провінціями її неосяжної імперії, не була якимось винятком або особливо етножерливою монархиною.

Онімечування слов'янського населення в Габсбурзькій монархії позначилось насамперед на мовній політиці. В листі-розпорядженні Марії-Терезії від 9 листопада 1770 р. для чеських земель висловлювалась вимога “слідкувати за поширенням німецької мови з більшим старанням, ніж раніше”. Ця вимога мала характер універсального принципу політики в слов'янських регіонах Дунайської монархії. З 1776 р. знання німецької мови стало необхідним для вступу до гімназії. В цьому не було нічого поганого, якщо б не простежувалась тенденція звести слов'янські мови до викладання лише на рівні початкової школи. Ще в 1774 р. вивчення чеської мови перестало бути обов'язковим у гімназіях.

Суперечливість реформаторства доби освіченого абсолютизму, його амбівалентність не дає підстав робити однозначні висновки. Оскільки в початкових школах навчання все ж велось рідними мовами, то імперські реформи сприяли не лише розширенню кола освічених осіб, а й збереженню національних мов і культур. З одного боку, внаслідок насильного нав'язування німецької мови у слов'янських народів Австрійської імперії формується білінгвізм, який поширився переважно на верхні верстви суспільства. У той час національні мови, побутові, усні і деякі писемні культурні традиції у товщі народу зберігались. Навіть така розвинена літературна система, як чеська, була послаблена, а у словенців перервалася взагалі⁸. Поширилось переконання про історичну приреченість “некультурних народів” або точніше – дрібних етносів. Як зазначив відомий німецький славіст Е.Вінтер, культивування національних мов у народних школах було “першою фазою національного відродження народів Австрійської імперії”⁹.

На польських землях, приєднаних Пруссією, онімечування ззовні велось так само послідовно, як і в Австрійській імперії. Пруські чиновники іноді вдавалися до нечуваних заходів. Так, у 1764 р. з'явився указ, котрим землевласникам під загрозою штрафу в десять талерів заборонялося приймати на роботу до фільварків поденників, які не знали німецької мови. Цей ж указ забороняв обвинувачувати польську молодь у церкві у випадку незнання німецької. Але дії пруської влади були непослідовними, а відтак, не мали очікуваного ефекту. Навіть у 1824 р. в Сілезії – найбільш онімеченій слов'янській провінції – німецькою мовою викладання велось в 199 школах, польською – в 131. Ще 282 школи були змішаними¹⁰.

Характеризуючи історичні умови розвитку славістики в німецьких землях, немає жодної підстави експлікувати нацистський обскурантизм у національному питанні у XVIII–XIX ст. Ідея субстанційного переважання германських народів над слов'янськими проявилась у значних масштабах лише у XX ст. Не заперечуючи факту політики германізації, О.Пленков вважав, що німецьке панування було спрямоване передовсім на економічне освоєння східних земель та їх інтеграцію методом колонізації. Політика русифікації Польщі здійснювалась значно жорсткіше¹¹.

У XVIII ст. невеликі групи освічених людей проявляли науково-просвітницький інтересу до мови, фольклору, звичаїв, історії свого народу (області, країни). Ці групи не мали значної громадської підтримки і нерідко самі не дбали про поширення своїх

⁸ Фрейдзон В.И. Социальная ситуация накануне и в начале “национального пробуждения” в Австрийской империи // У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Москва, 1984. С.36–37.

⁹ Winter E. Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie. Wien, Frankfurt, Zürich, 1971. S.176.

¹⁰ История Польши. В 3-х т. Т.1. Москва, 1954. С.270.

¹¹ Пленков О.Ю. Мифы нации против мифов демократии: немецкая политическая традиция и нацизм. Санкт-Петербург, 1997. С.76–77.

поглядів. За М.Грохом, ці ознаки відповідають стадії “А” у процесі націєтворення¹². На думку Е.Гобсбаума, для початкового періоду становлення націй у модерну добу (фаза “А”) загалом характерна діяльність у сфері культури, фольклору, літератури, на відміну від фази “В”, коли формується національна ідея, що має політичне забарвлення¹³. Але культурні фактори повністю не втрачають свого значення, хоч і відіграють допоміжну роль у процесі політичної агітації на користь національної ідеї. До речі, відомий угорський дослідник Є.Сюч виділив “німецьку” модель націєтворення, вважаючи, що найбільш вагомими її складовими є культурно-історичні чинники, передовсім, мова¹⁴.

“Відродження” слов’янських народів, що почалося наприкінці XVIII ст., не було ізольованим явищем – воно становило елемент загальноєвропейського історичного процесу, розвиваючись поряд і паралельно з національними рухами німців та італійців, угорців, румунів, греків та ірландців. Перед кожним з цих народів стояли свої особливі завдання, сформовані національними традиціями, попередніми історичними умовами та конкретною соціально-історичною дійсністю.

Німецька славістика мала такий об’єкт вивчення (слов’янські народи), який перебував у стані динамічних змін. Великою є спокуса ототожнити політику правлячих кіл німецьких держав і спрямованість славістичних досліджень. Але це жодною мірою не дасть змоги відтворити справжній характер німецької славістики як елемента інтелектуальної історії та ментальності німця.

Період від зародження в Німеччині зацікавлень слов’янством і до створення основ наукового слов’янознавства можна розглядати як його передісторію. Однак шукати її варто не в ранньому середньовіччі, як це іноді робиться¹⁵. Відправним пунктом генези слов’янознавства потрібно вважати появу дослідницьких розвідок, де мови, історія, культура слов’янських народів є виокремленим предметом уваги. А початок цих процесів виявляється не раніше доби гуманізму і Реформації. Саме в цей час правилом стає використання національних мов при виконанні церковних ритуалів, що спонукало перекладати культову літературу цими мовами. В.Цайль та Г.Порт безпосереднім поштовхом до виникнення славістики в Німеччині вважають переклад та видання Святого Пись-

ма серболужицькою мовою¹⁶. Береться до уваги також діяльність Г.Тараса та Я.Хойнана, спрямована на розвиток літературної мови лужичан у першій половині XVII ст.¹⁷

У другій половині XVII ст. під безпосереднім впливом політичних факторів, які спричинили за ініціативою царя Олексія Михайловича виникнення німецької діаспори в Росії, інтерес до цієї далекої і загадкової країни став для німців стимулюючим фактором генези слов’янознавства. У 1696 р. Г.В.Лудольф видав латинською мовою в Оксфорді працю “Grammatika Russica”, взявши за зразок “Граматику” М.Смот-

¹² Hroch M. *Obrozeni malych evropskych narodů*. Praha, 1971. S.35.

¹³ Хобсбаум Э. *Нации и национализм после 1780 года*. Санкт-Петербург, 1998. С.23.

¹⁴ Szűcs J. *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, 1976.

¹⁵ Мильников А.С. *Проблемы периодизации истории мировой славистики // Методологические проблемы истории славистики*. Москва, 1978. С.52.

¹⁶ Цайль В., Порт Г. *Этапы развития славистики в Германии до 1945 г.* С.148.

¹⁷ Див.: Jenč R. *Stawizny serbskeho pismowstwa*. Bd. 1–2. Bautzen, 1954–1960; Kasper M. *Geschichte der Sorben*. Bd. 3. Bautzen, 1976.

рицького¹⁸. Визначний історик Й.Ф.Г.Еверс вважав Г.Людольфа німцем, хоча є твердження, що той був голландцем¹⁹.

І лише у XVIII ст. розпочалося систематичне вивчення проблем, пов'язаних з Росією, завдяки діяльності відомого пастора Глюка, у котрого служницею була майбутня імператриця Катерина І. Глюк став ректором першої в Росії гімназії в Москві. Користуючись знайомством з ректором університету в Галле А.-Г.Франке, Глюк радився з ним з методичних питань, просив рекомендувати викладачів для потреб гімназії. Перші освітяни і науковці прибували до російської столиці саме з Галле, що дало Е.Вінтеру підстави відзначити, що це місто є вихідним пунктом німецької русистики у XVIII ст.²⁰ Вихідці з Галле (рідше з інших німецьких міст) ставали вчителями і вихователями у дітей знаті та членів царської родини.

Різнобічний характер у сфері перекладу та історіографії мала діяльність Й.Г.Фокеродта – домашнього вчителя в сім'ї одного з “пташенят гнізда Петрова” графа Р.В.Брюса, а потім і князя волозького Дм.Кантеміра. У 1737–1756 рр. він навіть був посланцем Пруссії у Санкт-Петербурзі. Фокеродт переклав німецькою мовою новий православний Катехизис та Духовний регламент. Він – автор відомого твору “Росія при Петрі Великому”, який став одним із основних джерел для Вольтера при написанні ним праці з історії Росії за Петра І²¹. Багато років Фокеродт листувався з А.Г.Франке, надсилаючи йому з Росії до наукового кабінету Галльського університету російські і китайські старожитності та переклади указів Петра І²².

Ректором гімназії Глюка, домашнім учителем петровських вельмож і перекладачем посібників для царевича Олексія був педагог і русист Й.В.Паус, котрий також закінчив університет у Галле. Паус зробив значний внесок у вивчення російської мови, збирав історичні джерела, зокрема літописи, переклав Соборне Уложення 1649 р. і Торговельний статут німецькою мовою. На жаль, його робота не одержала визнання ні за життя, ні після смерті. Її результатами скористались інші, в тому числі Г.Ф.Міллер²³.

У XVIII ст. потенціал славістики в Німеччині інтенсивно нарощувався. Г.В.Лейбніц (1646–1716), який був визначальною фігурою тогочасної науки, цікавився слов'янською проблематикою, зокрема, вивчав мову і культуру полабських і поморських слов'ян, які ще збереглися до його часу в Ганновері. Він писав: “Залишилось ще небагато слов'ян в області Люнебурга вздовж Ельби. Я цікавився ними і запитував, як вони читають “Отче наш”, причому виявив там слова, яких немає в цій молитві іншими слов'янськими мовами...”. В цьому ж листі від 29 січня 1697 р., адресованому Й.Г.Спарвенфельду, Лейбніц, одержавши “Граматику” Г.Людольфа, просив колегу висловити свою думку з приводу природи російської мови. Лейбніца цікавило, чи має ця мова щось спільне з мовою поляків, мешканців Богемії чи слов'ян, котрі населяють узбережжя Адріатики. Видатний філософ ставив проблему, котра стала предметом вивчення засновників лінгвістичної компаративістики в XIX ст. В листі тому ж адресатові від 1696 р. Лейбніц за-

¹⁸ Людольф Г.В. Русская грамматика (Оксфорд, 1696) // Переизд., пер., вступ, ст. и примеч. Б.А.Ларина. Ленинград, 1937.

¹⁹ Эверс И.Ф.Г. Предварительные критические исследования Густава Эверса для российской истории. Москва, 1826. С.295.

²⁰ Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußland kunde im 18. Jahrhundert. Berlin, 1953.

²¹ Ковригина В.А. Немецкая слобода Москвы и её жители в конце XVII–первой четверти XVIII века. Москва, 1998. С.364–365.

²² Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Rußland kunde im 18. Jahrhundert. S.87.

²³ Винтер Э. И.-В.Паус о своей деятельности в качестве филолога и историка. 1732 г. // XVIII век. Вып. 4. Москва–Ленинград, 1959. С.313–322.

значав, що “було би непогано дослідити ще й слов’янські мови”. Його вельми дивувало, що сусідні народи, наприклад, слов’яни і німці, мають часто настільки різні мови”²⁴.

Лейбніцу належить значна роль у подоланні стереотипного уявлення про росіян як про “московитських варварів”. Філософ називав російський народ культурною *tabula rasa*, яка покликана стати новою, кращою Європою, наділеною всіма перевагами цивілізації, але позбавленою її вад²⁵. На початку ХХ ст. визначний славіст В.Ягич писав про Лейбніца, що “його пошуки в галузі слов’янських мов і старожитностей мають ознаку геніальності”²⁶.

Практично забуте і рідко коли згадується в історії славістики ім’я Я.Г.Спарвенфельда (1655–1727). Цей вчений за сторіччя до Б.Копітара і Й.Добровського порівнював старослов’янську мову з ікавським діалектом хорватської мови, а також із словенською, чеською польською і російською мовами²⁷. Про Спарвенфельда В.Ягич писав, що той не лише займався церковнослов’янською і російською мовами, а й звертав увагу на інші слов’янські наріччя. Він був переконаний, що можна без великих зусиль розуміти – за допомогою і на основі церковнослов’янської мови – всі інші слов’янські наріччя²⁸.

Під впливом Г.В.Лейбніца мова, історія і культура слов’ян стали предметом зацікавлень професорів Гельмштадського університету Й.П.Екхардта, С.Ф.Гана, П.Лайзера, Е.Рейша, мекленбуржця Г.Ф.Штібера, члена Берлінської академії наук Й.Л.Фріша, серболужичанина М.Френцеля. Осередком славістичних студій став гурток піетистів у Галле²⁹. Отже, у першій половині ХVIII ст. в Німеччині виникли Ганноверсько-Брауншвейзький, Берлінський і Галльський центри славістики. Свої дослідження їхні представники ґрунтували на просвітницькому постулаті про взаємодію народів як необхідну передумову їх поступального розвитку. Вчених періоду раннього Просвітництва можна вважати зачинателями гуманістичної традиції в німецькій славістиці.

У середині ХVIII ст. склалися передумови виокремлення слов’янознавства як спеціальної галузі наукового знання. Вольтер, з легкої руки якого нині живається термін “філософія історії”, слушно вважав, що історик має приділяти особливу увагу не коронованим персонам і завойовникам – об’єктом його вивчення мають стати народи. Вольтерівська філософсько-історична концепція, викладена у праці “Дослід про звичаї і дух народів” (1756), стала одними з важливих епістемологічних підходів у написанні історії, в тому числі слов’янських народів.

Хоч на цьому і не акцентується увага дослідника, але природному інтересу до нового і незвичного, в тому числі слов’янських пам’яток, сприяв швидкий розвиток засобів масової інформації: газет, журналів, альманахів, дуже популярних у ХVIII ст. лексиконів та енциклопедій. Російський учений О.Мильников показав, що лише чеська тематика вельми активно розроблялась німецькою пресою ХVIII ст., не кажучи про російську чи польську. “Чеське королівство, безумовно, є леном Німецької імперії і нале-

²⁴ Сборник писем и мемориалов Лейбница, относящихся к России и Петру Великому. Санкт-Петербург, 1873. С.7.

²⁵ Groch D. Russland im Blick Europas. 300 Jahre historische Perspektive. Frankfurt/M., 1988. S. 41–53.

²⁶ Энциклопедия славянской филологии. Вып.1. Санкт-Петербург, 1910. С.61.

²⁷ Fontes linguae Dravaeno-Polabicae minores // Slavistische Forschungen. Bd. 7. Böhlau, 1967. S.56–57.

²⁸ Энциклопедия славянской филологии. Вып.1. С.65.

²⁹ Raab H. Die Ahfänge der slawistischen Studien im deutschen Ostseeraum unter besonderer Berücksichtigung von Mecklenburg und Vorpommern // Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Gesellschaft sprachwissenschaftliche Reihe. Jg. 5. 1955–1956. 363 ff.

жить до Німеччини вже з часів Карла Великого”, – відзначено у “Великому повному універсальному лексиконі усіх наук і мистецтв” Й.Педлера (1732). Це, очевидно, стереотипне уявлення про Чехію. Мандрівник Й.Г.Кеслер, відвідавши країну, чітко відокремив Чехію від власне Німеччини і поставив її в один ряд з Угорщиною, Швейцарією, Італією. Й.Г.Кеслер наголошував, що чеська мова є мовою слов’янською³⁰.

Значний імпульс для розвитку славістики загалом і русистики зокрема мала науково-дослідницька діяльність німецьких учених, запрошених до Петербурзької Академії наук. Академія, подібно до здобутого в Північній війні узбережжя Балтики, стала своєрідним “вікном до Європи”, елементом цивілізованого іміджу імперії.

Історики Г.З.Байер (1694–1738), Г.Ф.Міллер (1705–1783) та А.Л.Шльоцер (1735–1809) мали нелегку історіографічну долю. Тривалий час їх було прийнято характеризувати як натхненників “ідейної біронівщини”. Подекуди й сьогодні звучать критичні зауваження на адресу цих вчених. Свого часу Ю.Венелін іменував Шльоцера “незворотним скандинавоманом”³¹. Водночас Ю.Венелін вказував на заслуги Шльоцера в пробудженні інтересу до слов’янства. Наголошуючи на необхідності створення болгарської граматики, Венелін зазначав: “Ця праця була тим важливішою і необхіднішою, що з усіх слов’янських нарідів одне лише болгарське не мало своєї граматики, про необхідність якої вже Шльоцер волав”³². Сам Шльоцер писав: “Словник і граMATика цього говору повинні містити в собі багато важливого для вирішення історичних питань”³³.

З середини 60-х років ХХ ст. почало зникати трафаретне, викристалізоване в 40–50-х роках ХХ ст. в атмосфері кампанії боротьби з космополітизмом протиставлення “реакційних” родоначальників норманізму і прогресивних “варягоборців”³⁴. Сучасні дослідження представляють Байєра, Міллера і Шльоцера не як ворогів слов’янства, а як сподвижників російської археології³⁵, носіїв наукових і соціальних поглядів передового для свого часу просвітницького характеру³⁶.

У дусі ХVІІІ ст. і не без гуманістичної патетики Г.Ф.Міллер мріяв: “Прагнув би я дуже, щоб усі народи визнали спільне своє походження від одного кореня (в даному контексті від Бога. – С.Г.) і внаслідок цього відклали би всіляку ненависть і ворогування між собою...”³⁷. Наукова періодика, яку видавали Г.Ф.Міллер і А.Ф.Бюшінг*, поширюючись в Європі, відіграла важливу роль у підвищенні авторитету російської науки і культури в Західній Європі у ХVІІІ ст. Йдеться, зокрема, про “Magazin für die neue Historie und Geographie von A.F.Büsching” (“Журнал нової історії і географії А.Ф.Бюшінга”), який виходив протягом 1767–1793 рр. у Галле 23-ма випусками. Дія-

³⁰ Мильников А.С. Чешские земли в освещении немецкой прессы середины ХVІІІ в. // Славяне и Запад. Сб. статей к 70-летию И.Ф.Бэлзы. Москва, 1975. С.252–253.

³¹ Венелин Ю.И. Скандинавомания и ее поклонники или столетние изыскания о варягах. Москва, 1842. С.58.

³² Венелин Ю. О зародыше новой болгарской литературы. Москва, 1838. С.23.

³³ Schlözer A.I. Allgemeine nordische Geschichte. Halle, 1771. S.334.

³⁴ Котляров А.Н. К происхождению и сущности “крайнего” норманнизма // Методологические и историографические вопросы исторической науки. Вып. 20. Томск, 1992. С.3.

³⁵ Пештич С.Л. Русская историография ХVІІІ века. В 3-х ч. Ч.3. Ленинград, 1971. С.79,83.

³⁶ Черепнин Л.В. Шлецер и его место в развитии русской исторической науки (из истории русско-немецких научных связей во 2-й пол. ХVІІІ–нач. ХІХ вв.) // Международные связи России в ХVІІ–ХVІІІ вв. Москва, 1966. С.183–218; Шаскольский И.П. Антиноманизм и его судьба // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы историографии. Ленинград, 1983. С.35–41; Алтатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (ХVІІІ–первая половина ХІХ в.). Москва, 1985.

³⁷ Белковец Л.П. Россия в немецкой исторической журналистике ХVІІІ в. Г.Ф.Міллер и А.Ф.Бюшінг. Томск, 1988. С.108.

* А.Ф.Бюшінг (1724–1793) був пастором лютеранської кірхи Св.Петра в Санкт-Петербурзі.

льність німецьких учених сприяла подоланню уявлення про Росію як про варварську, відсталу країну. Дослідниця Л.Белковець вважає, що своїми уявленнями про неї Вольтер та Й.Г.Гердер зобов'язані насамперед Міллеру і Бюшінгу та тиражованим ними в Європі виданнями періодики³⁸.

І.Ф.Міллер не оминув увагою й Україну. В його багатющій археографічній спадщині (в так зв. “портфелях Міллера”) О.Бодяньський виявив матеріал з історії козацтва. В 1847–1848 рр. його було видано в редактованих О.Бодяньським “Чтениях в императорском Обществе истории и древностей Российских” (ЧОИДР)³⁹.

Особлива роль у розвитку славістики належить А.Л.Шльоцеру, якого відомий історик науки Е.Фютер вважав представником вольтерівської школи в німецькій історіографії⁴⁰. Якщо раніше вчені акцентували увагу лише на перемогах і завоюваннях, відзначав Шльоцер, то тепер “скоріше проститься історикові, якщо він забуде представляти Ярослава переможцем при Любечі, ніж він випустить згадку, що цей государ був першим свого народу законодавцем”⁴¹.

Перебування в Росії протягом 1761–1767 рр. мало особливе значення в службовій і науковій кар’єрі Шльоцера. В катерининській імперії вчений захопився російською історією, опанував російську мову* і особливо відзначився критичним вивченням літописів. “Неймовірно дорогоцінні багатства російського середнього віку історії” – ось лише одна із шльоцерових оцінок Несторового творіння⁴². Захоплення історією Росії стало настільки сильним, що витіснило біблейську філологію та історію, що планував спочатку⁴³. Тим більше, що в “Північній Пальмірі” Шльоцер зробив досить стрімку кар’єру в Академії наук⁴⁴.

Не ставлячи за мету детальний аналіз внеску Шльоцера у вивчення східнослов’янського літописання та історії Київської Русі (це досить добре здійснили Л.Черепнин та О.Шапіро)⁴⁵, зазначимо, що інтерес до Росії і слов’янського світу вчений зберіг і після повернення додому. Геттінгенський університет, де працював Шльоцер, став одним із визначних центрів німецької славістики, проблеми якої вивчалися у просвітительському дусі.

Учений цікавився також історією Польщі, що є маловідомим історіографічним фактом. У 1764 р. Шльоцер видав дослідження з проблеми обрання королів Речі Посполитої, висвітливши її в ретроспективному ракурсі. Це питання вельми хвилювало уми з огляду на безлад в цій країні, що настав після смерті короля Августа III⁴⁶. Шльоцер представив також історичне дослідження, в якому доводив міфічність Леха та його братів Чеха і Руса, діяльність котрих вважалась вихідним пунктом польської, чеської

³⁸ Белковець Л.П. Россия в немецкой исторической журналистике XVIII в. Г.Ф.Миллер и А.Ф.Бюшинг. С.184.

³⁹ Миллер Г.Ф. Разные материалы для истории запорожцев касающиеся // ЧОИДР. 1847. Кн.5; Миллер Г.Ф. Рассуждения о запорожцах // ЧОИДР. 1848. Кн.5.

⁴⁰ Fueter E. Geschichte der neueren Historiographie. München-Berlin, 1911. S.371–373.

⁴¹ Правда Русская. Издание Шлецера. Санкт-Петербург, 1767. С.5.

* Шльоцер навіть склав у 1763 р. посібник з російської мови “Russische Sprachlehre”, виданий, щоправда, у 1804 р.

⁴² Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. Т.1. Санкт-Петербург, 1809. С.6.

⁴³ August Ludwig Schlözer und Russland // Quellen und Studien zur Geschichte Osteneuropas. Berlin, 1961. Bd. IX. S.46–47.

⁴⁴ Докладніше див: Шлецер А.Л. Общественная и частная жизнь Августа Людвиг Шлецера им самим написанная // Отделение русского языка и словесности Академии наук. Т.13. Санкт-Петербург, 1875.

⁴⁵ Черепнин Л.В. Шлецер и его место в развитии русской исторической науки (из истории русско-немецких научных связей во 2-й пол. XVIII–нач. XIX вв.). С.183–218; Шапіро А.Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. Курс лекций. Ленинград, 1982. С.217–223.

⁴⁶ Шлецер А.Л. Об избрании королей в Польше. Санкт-Петербург, 1764.

та російської історії⁴⁷. Ця праця була відзначена премією Інституту Яблоновських у Данцігу, на котру вона висувалась.

Шльоцер дійшов висновку, що “потрібно ввести в історію цілі народи, до того ледь відомі в ній по імені”, здійснивши це в розвідках “Представлення загальної історії”, “Загальна північна історія”. Поняття “північної історії” вчений обґрунтовує на основі географічних та етнолінгвістичних критеріїв. Ця історія охоплює скандинавські, летго-литовські та слов'янські народи. Розуміючи під останніми східних і західних слов'ян, вчений трактував їх як рівноправні суб'єкти всесвітньої історії⁴⁸. Шльоцер не обминув увагою “іллірійських слов'ян” – далматинців, словонців, боснійців, хорватів, сербів та рагузинців. Заперечення викликає етимологія терміна “німецькі слов'яни”, котрий історик застосував до помор'ян і полабських слов'ян з серболужичанами включно.

Наставник Шльоцера у Геттінгенському університеті Й.Д.Міхаеліс (1717–1794) був учителем одного з патріархів чеського національного відродження Й.Добровського. До речі, Міхаеліс усвідомлював значення слов'янських мов і виступав за їх впровадження як навчальної дисципліни, принаймні, в найбільших університетах Німеччини⁴⁹. Ця пропозиція пізніше, в 1783 р., була підтримана відомим мовознавцем, професором в Галле Й.Х.К.Рюдигером. Учений був переконаний, що процес розвитку мов включає їх взаємопроникнення. Він ставив своїм завданням виявити, що “із старих і нових мов перенесено до нашої власної природи”⁵⁰. В цьому неможливо не помітити впливу ідей Гердера про взаємозбагачення мов і культур.

Крім університетів, виникають самостійні осередки славістичних студій: Вендська колегія проповідників у Ляйпцігу та Віттенберзі (відповідно у 1716 і 1746 рр.), Яблоновське товариство в Ляйпцігу (1774 р.), Верхньолужицьке товариство наук в Герліці (1779 р.). Саме в Герліці налагодилось співробітництво німецького славіста К.Г.Антоніа зі слов'янськими вченими, зокрема, з Й.Добровським. Самому К.Г.Антоніу належить дослідження “Первинний досвід вивчення походження, звичаїв, традицій, поглядів і знань стародавніх слов'ян” (1783–1789 рр.). Ця монографія, яка створила вченому репутацію першого славіста Німеччини, була використана Й.Г.Гердером⁵¹. К.Г.Антоні виводив слов'ян із сарматів, вірмен і персів, намагаючись довести їх давність.

Й.Г.Гердер (1744–1803) – одна з найяскравіших постатей Просвітництва. “Без Гердера, – писав Ф.Мерінг, – не можна уявити собі ні Німецького Просвітництва, ні німецької романтики, ні нашої класичної літератури, ні нашої класичної філософії”⁵². Без перебільшення можна констатувати, що Гердер є одним із найбільших авторитетів у світовій славистиці, а його ім'я стало знаменом слов'янського національного відродження в ХІХ ст.

У 1778–1779 рр. Гердер видав два випуски народних пісень, які невдовзі одержали назву “Голоси народів у піснях”. Сучасники “бурхливого генія” висміювали його

⁴⁷ *Schlözer A.L.* Abhandlung über die Aufgabe: konnte nicht die Ankunft des Lech in Polen zwischen den Jahren 500 und 560 gezeitigt werden. Danzig, 1767.

⁴⁸ Докладно див.: *Ганус С.О.* Август Людвіг Шльоцер і просвітительська парадигма історії // Науковий вісник Ужгород. ун-ту. Серія істор. Вип.3. Ужгород, 1999. С.112–126.

⁴⁹ *Michaelis J.D.* Raisonement über die protestantische Universitäten in Deutschland. Th.I. Frankfurt-Leipzig, 1768. S.179.

⁵⁰ *Rüdiger J.C.C.* Neuesten Zuwachs der deutschen, fremden und allgemeinen Sprachkunde. Halle, 1796. S.22.

⁵¹ *Zeil W.* Karl Gottlob von Anton und seine Beziehungen zu den Sorben // *Lëtopis*. 1968. Rjad B, 15. S.1–17, 175–220.

⁵² *Меринг Ф.* Иоганн Готфрид Гердер // Меринг Ф. Литературно-критические статьи. Т.1. Москва–Ленинград, 1934. С.510.

прагнення збирати поезію “плебеїв”. Він рішуче спростовував такі зауваження. Народна поезія сприймалась Гердером як самовираження народу, його національних почуттів, ідеалів і прагнень. У народній поезії, за його переконанням, втілювалась сама “природа”, тобто ідеал життєвої правдивості і художньої образності. Пісня, як вважав Гердер, говорить більше, ніж “довгий історичний опис”, для історика є обов’язковим знання народних творін⁵³.

Після появи гердерівських “Голосів народів у піснях” по всій Європі активізувалось збирання фольклору. Вивчення усної народної творчості стало інтегральним елементом національно-культурної самоідентифікації. Для слов’янських народів це було засобом самозбереження, адже існувало переконання, що мова і культура багатьох з них перебувають на стадії вимирання. Так, берлінська “Літературна газета” в 1785 р., рецензуючи “Елементарний курс чеської, німецької і латинської мов” Ф.Томси, відзначила бажання автора книги ознайомити читачів з чеською мовою, “поки остання ще існує”⁵⁴. Подібна думка мала значне поширення і наприкінці XVIII ст., і значно пізніше. Сам Гердер закликав зібрати залишки слов’янських звичаїв, пісень і оповідей, щоби, нарешті, “була створена цілісна історія цього племені, чого настійливо вимагає загальна картина людства”⁵⁵.

Гердер висловив також ряд ідей, які пізніше, в першій половині XIX ст., були органічно сприйняті класиками мовознавства у процесі “філологічної революції”. Він кваліфікував мовний фактор як необхідну умову розуміння духу літератури, а через неї – й душі народу. Вчений створив оригінальну теорію, якій дав колоритну назву – “роман про вік мови”. Це була одна з перших спроб застосувати історичний підхід у вивченні еволюції мови. Гердер, критикуючи схоластичний стиль німецької книжкової вченої мови, закликав повернутись до природної мови, звільнити її від штучно нагромаджених нашарувань. “Так пізнавайте ж вашу мову, критики мистецтва, намагайтесь зробити її придатною для поезії, для філософії і для прози. Дух мови – це, відповідно, і дух літератури будь-якого народу,” – наголошував Гердер⁵⁶. Подібні рекомендації були охоче сприйняті провідниками національно-культурного відродження слов’янських народів у XIX ст. Так, І.Лещиловська глибоко переконана, що вчення Гердера про мови мало суттєвий вплив на погляди хорватських національних ідеологів в добу ілліризму. Через їхні твори проходить романтична ідея (предтечею якої був Гердер) про те, що мова виражає душу народу, його думки і почуття. Мова оголошувалась святинею народу. “Народ, який любить свою мову, – писалося в часописі “Даніца”, – ще вважає себе народом. Якщо ж він відступається від цієї любові, тоді мовчки визнається небажання в майбутньому бути народом”⁵⁷.

Всесвітньоісторична концепція Гердера викладена в його знаменитому компендіумі “Ідеї до філософії історії людства” (1784–1791) – типовому взірці втілення просвітницької парадигми історії, де усім відомим на той час етнічним групам на різних континентах відведено певну увагу. Русійною силою історії, за Гердером, є сама людина з її природними рисами. Історія – це продукт людської діяльності, який залежить від умов, місця і часу. Закони розвитку суспільства, подібно до законів приро-

⁵³ История немецкой литературы. В 5-ти т. Т.2. Москва, 1963. С.212–213.

⁵⁴ Мьльников А.С. Чешские земли в освещении немецкой прессы середины XVIII в. С.253.

⁵⁵ Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. Москва, 1977. С. 472.

⁵⁶ Гердер И.Г. О новейшей литературе. Фрагменты // Гердер И.Г. Избр. соч. / Сост. В.М.Жирмунский. Москва-Ленинград, 1959. С.117.

⁵⁷ Лещиловская И.И. Иллиризм. К истории хорватского национального Возрождения. Москва, 1968. С.133.

ди, мають природний характер. Гердер різко виступав проти телеологічного погляду на історію і підкреслював, що вчення про кінцеву мету не принесло жодної користі⁵⁸.

Подібний епістемологічний підхід заперечував обраність якогось народу чи певної їх суми як єдино достойного предмета вивчення. Людство, згідно з Гердером, це єдність в індивідуальності. Тому “будь-який народ несе на собі відбиток співрозмірності, своєї, притаманної лише йому і незрівнянної з іншими досконалістю”⁵⁹. Гердер стверджував, що кожна культура і, відповідно, кожний народ має природне право на існування, бо вони є даром Божим і становлять, безвідносно до інших культур, цінність. Але важливою запорукою життєздатності народу якраз і є збереження та розвиток культури і мови.

На відміну від більшості мислителів Просвітництва, насамперед Вольтера, Кондорсе, Тюрго, Гердер вбачав перспективу не в універсалізації людської цивілізації, а в розвиткові різних культур і народів, кожна з яких має самодостатню цінність. А цей розвиток можливий лише за умови взаємозбагачення, взаємовпливу і запозичення надбань⁶⁰.

Гердер пише про слов'ян із щирою теплотою, виділяючи такі риси їхнього характеру, як працьовитість, доброту, гостинність. Розглядаючи взаємини слов'ян із сусідами, він зазначив, що “багато народів, але найбільше німці, здійснювали щодо них тяжкий гріх”, франки і сакси пригнічували і знищували слов'янські племена. Нещастя слов'ян, на думку Гердера, полягало у близькості до німців і відкритості їхніх тилів для нападів степовиків. Але німецький просвітник вірив у краще майбутнє слов'янських народів, котрі, “так глибоко занепавши, колись такі працелюбні і щасливі, пробудяться, нарешті, від свого довгого важкого сну, скинуть із себе ланцюги рабства, стануть обробляти належні їм чудові землі... і відсвяткують на них свої древні урочистості спокійного працелюбства і торгівлі”⁶¹. До речі, Гердер відносить слов'ян до автохтонного населення Європи, оскільки буквально наступний розділ його твору має назву “Чужі народи Європи”.

Без перебільшення, Гердерові “Ідеї...” стали біблією слов'янського національно-культурницького руху ХІХ ст. Окремі їхні частини передруковувались у багатьох засобах періодики, на них посилались, демонструючи цим можливість неупередженого вивчення історії і культури слов'ян навіть чистокровним німцем, яким був Гердер⁶².

Ще в 1769 р. під враженням розгортання боротьби Росії за чорноморське узбережжя німецький просвітник писав: “Україна стане новою Грецією; чудове небо над головою цього народу, його весела вдача, музичність, родючість його земель тощо – все це коли-небудь прокинеться”. Він підкреслював, що коли межі України простягнуться до Чорного моря, тоді вона стане зв'язаною з усім світом⁶³. Цей уривок з гердерової спадщини свідчить про його ознайомлення з творами, що стосувалися саме України, адже він не поєднує її в одне ціле з Росією.

Українські сюжети не так і рідко фігурували у творах авторів німецького походження. Я.Ісаєвич проаналізував “Ретельний опис стану земель і народів між річками Дніпром і Доном”, який належав Г.Ф.В.Юнкеру (1703–1746). Зазначений опис Юн-

⁵⁸ Гулыга А.В. Гердер и его “Идеи к философии истории человечества” // Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества.. С.629–630.

⁵⁹ Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. С.440–441.

⁶⁰ Касьянов Г. Теория нации и национализма. Київ, 1999. С.113–114.

⁶¹ Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. С.471.

⁶² Див. докладніше: *Sundhausen H.* Der Einfluß der herderschen Ideen auf die Nationalbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie. München, 1973.

⁶³ Цит. за: Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. Київ, 1969. С.31.

кер підготував, перебуваючи на службі при головній квартирі фельдмаршала Мініха в роки російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Оскільки складений опис Юнкер назвав лише першим головним розділом своєї праці, то, очевидно, передбачав також приділити увагу українським землям, що перебували під польським і татарським володарюванням⁶⁴.

Одним із німецьких учених, які цікавилися історією України, мовою і звичаями її народу, був В.І.Міллер, котрий ретельно вивчав літературу про Україну і переклав німецькою мовою знану в Європі працю Г.Л. де Боплана “Опис України”. Ще один німецький дослідник – Й.Х. фон Енгель (1770–1814) – у творі “Історія України і українських козаків” оцінив війну Б.Хмельницького як справедливу, зумовлену нестерпним становищем народу під польським гнобленням⁶⁵. Нам вдалось уточнити дату появи цього твору, який вийшов з друку в Галле в 1796 р. Цьому ж автору належать й інші компілятивні праці, зокрема, “Історія Галича і Володимира” (1793), поява котрої зумовлювалася приєднанням Східної Галичини до Австрійської імперії в ході поділів Польщі. Саме до першого поділу Речі Посполитої і доводиться виклад матеріалу в цій розвідці, створеній на основі російських і польських джерел і літератури. Енгель дав високу оцінку правлінню галицько-волинських князів, особливо Данила Галицького. Щоправда, він неточно вказав дату його смерті – 1266 р.⁶⁶ До минулого слов’янських народів він принагідно звертається також в “Історії угорської держави і сусідніх з нею країн” (1797–1804) та “Історії королівства Угорщини” (1814–1815)⁶⁷. Але ці праці вже давно є бібліографічною рідкістю.

Більш відомим є твір О.Рігельмана “Літописне повісткування про Малоросію, її народи і козаків”. О.Рігельман, прибувши до Росії з нареченою царевича Олексія Софією-Шарлоттою Брауншвейг-Вольфенбюттельською, дослужився до рангу генерал-майора. Він був свідком військової майстерності козацтва, спостерігав його життя і побут⁶⁸.

Загальною особливістю названих творів про Україну є те, що їх важко віднести до наукових (крім, мабуть, праць Й.Х.Енгеля) навіть як для другої половини XVIII ст., тому їх значення в історії славістики не треба переоцінювати. Але така увага до українських сюжетів засвідчує, що Україна не була terra incognita для Європи.

У добу Просвітництва література і красне письменство вважались одним з різновидів “вільних мистецтв”, разом з тим, вони робили внесок у поступ наукового знання. Серйозні дослідницькі проблеми імпліцитно вирішувались в художній формі. Квінтесенцією епохи став доктор Фауст, прагнення котрого полягало в пізнанні основ сущого навіть ціною укладення союзу з дияволом в обличчі Мефістофеля. Письменники і поети стали законодавцями мод і смаків, що засвідчило зростання соціальної значущості літератури.

Початком словенського національного відродження прийнято вважати “Крайнську граматику” М.Похліна, видану в 1768 р., написану під великим впливом поета-класика і одночасно філолога Й.К.Готшеда (1700–1766). Щоправда, філологічні погляди Готшеда, його поділ мови на “високу” і “низьку” вже в другій половині XVIII ст. вважались застарілими⁶⁹.

⁶⁴ *Исаевич Я.Д.* Г.Ф.В.Юнкер и его описание Украины // Славяно-германские культурные связи и отношения. Москва, 1969. С.201–201, 207.

⁶⁵ *Кулінич І.М.* Українсько-німецькі історичні зв’язки. С.32.

⁶⁶ *Engel Ch.* Geschichte von Halitsch u. Wladimir bis 1772. In 2 Th. Th.2. Wien, 1792. S.33.

⁶⁷ Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. Т.80. Санкт-Петербург, 1904. С.790.

⁶⁸ *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ, 1959. С.88.

⁶⁹ *Чуркина И.В.* Начальный этап развития словенского национального самосознания // У истоков

Етичною константою Просвітництва була національна толерантність, котра не передбачала якихось “фобій”. За словами Й.В.Гьоте (1749–1832), національна ненависть є найбільш сильною і непримиренною на нижчому ступені культури. Але є й такий ступінь, на якому вона цілком зникає, і людина стає якоюсь мірою над націями і сприймає невдачі і неприємності сусіднього народу так, ніби вони стались із його власним. Гьоте підкреслив, що цей ступінь культури відповідав його власній натурі⁷⁰. Гьоте був навіть позбавлений упереджень щодо успіхів зовнішньої політики Росії за правління Катерини II, не вбачаючи в ній ніякої загрози Європі. Турецький флот, який палав у Чесменській бухті, за його словами, став приводом до радощів усього цивілізованого світу⁷¹.

Публікації слов’янської народної поезії викликали жвавий інтерес у корифея німецької культури. Навіть у пізній період своєї творчості, в 1823 р., Гьоте писав, що його пристрась до оригінальних народних пісень не послабла. Серед значної кореспонденції, яку він одержував, особливо велику кількість становили “пісні різних народностей зі Сходу; ці пісні пролягають від Олімпу до Балтійського моря, а від цього рубежа ще далі, всередину країни, в напрямку на північний схід”⁷². Очевидно, Гьоте окреслив ареал слов’янського світу. Ще в 1782 р. він видав переклад полабської весільної пісні⁷³.

У статті, присвяченій публікації сербських віршів (1827) у перекладах Я.Грімма, поетеси Терези фон Якоб і перекладача Гергардта, Гьоте наголосив на високій цінності цієї національної поезії, багатій на жанри та засоби виразності. Він висловив переконання, що “скарби сербської літератури в найближчий час стануть німецьким суспільним надбанням”⁷⁴. Далі йде відгук на видання німецького епосу про Нібелунгів (1828), причому, і в першому, і в другому випадках відсутні навіть натяки на переваги німецької народної творчості над слов’янською. Для Гьоте вони однаковою мірою є цінними і неповторними!

Помітним є слов’янський сегмент у літературно-науковій творчості іншого представника течії “буря і натиск”, а пізніше веймарського класицизму* Фр.Шіллера (1759–1805). У період найбільш інтенсивної роботи в галузі історії протягом 1789–1792 рр. він створює ряд значних творів, зокрема, “Історію Тридцятирічної війни”. Оскільки цей загальноєвропейський конфлікт розгорнувся на теренах Чехії, Шіллер намагався виявити його причини і знайшов їх у релігійно-політичних суперечностях католиків і протестантів⁷⁵. Факт онімечення середньовічної Богемії німецькими імператорами не відзначений Шіллером взагалі. Веймарський класик помилково вважав, що, скасувавши свободу віросповідання в Богемії після катастрофи при Білій Горі, імператор Фердинанд II не наважився зачепити її політичний устрій, свідченням чого стало залишення за чеськими станами права самооподаткування⁷⁶. Подібна

формування націй в Центральной и Юго-Восточной Европе. Москва, 1984. С.92.

⁷⁰ Из “Разговоров с Гете” И.П.Эккермана // Гете И.В. Избранные философские произведения. Москва, 1964. С.481. (И.П. Эккерман був секретарем Гьоте і протягом 1823–1832 рр. систематично записував його бесіди).

⁷¹ Гете И.В. Из моей жизни. Поэзия и правда // Гете И.В. Собр. соч. В 10-ти т. Т.3. Москва, 1976. С.597.

⁷² Гете И.В. Еще раз о распространении народной поэзии // Гете И.В. Собр. соч. Т.10. Об искусстве и литературе. Москва, 1980. С.346.

⁷³ Супрун А.Е., Калюта А.М. Введение в славянскую филологию. Минск, 1981. С.304.

⁷⁴ Гете И.В. Сербские стихотворения // Гете И.В. Собр. соч. Т.10. Об искусстве и литературе. С.406.

* В історії німецької літератури це період, що почався з переїзду Й.В.Гьоте до Веймара в 1775 р. В цей час відбувалась творча співпраця Й.В.Гьоте з Ф.Шіллером.

⁷⁵ Шиллер Ф. Тридцатилетняя война // Шиллер Ф. Собр. соч. В 7-ми т. Т.5. Москва, 1957. С.35.

⁷⁶ Там само. С.90.

поверховість є проявом непрофесійності Шіллера у дослідженні історії. У викладі подій Тридцятирічної війни він орієнтувався лише на одне основне джерело – “Історію німців” І.Шміда⁷⁷.

Однак цінність шіллерових екскурсів у історію Чехії, на нашу думку, полягає не у реальному відтворенні історичної реальності, а в нагадуванні про державне минуле цієї країни. До теми Тридцятирічної війни, але вже в художньому осмисленні, Шіллер повернувся через деякий час. У 1796–1799 рр. він завершив епічну трилогію “Валленштейн”. Дія її третьої частини – “Смерть Валленштейна” – розгортається в замку Егер (сучасне чеське місто Хеб).

В 1804 р. Шіллер зацікавився сюжетом російської історії – періодом “смути” і постаттю Дмитрія-самозванця. В контексті свого інтересу до переломних моментів минулого різних народів, про що свідчить тематика шіллерових історичних драм, він реалізував свій давній задум. Зовнішнім приводом, котрий підштовхнув письменника до російської тематики, було одруження принца Карла-Фрідріха Саксен-Веймарського з сестрою імператора Олександра I Марією Павлівною. Герцог і веймарський двір були вельми зацікавлені в тому, щоб цією драмою прославлений літератор возвеличив історичну роль перших Романових.

Захоплений своїм творчим задумом, Шіллер просив свого друга В. фон Вольцогена, який перебував у Петербурзі, допомогти у збиранні необхідної інформації: планів міст, костюмів, монет⁷⁸. Це свідчить про те, що він мав намір продовжити вдосконалення історичного підходу до своєї драматичної творчості і надалі, після “Дона Карлоса”, “Валленштейна”, “Вільгельма Телля”. Про це свідчить і запис у робочому щоденнику самого класика, де він визначив метою “Дмитрія Самозванця” відтворення “особливої атмосфери епохи”⁷⁹. Сцена засідання сейму Речі Посполитої, на котрому виступав претендент на російський престол, справедливо вважається однією з найкращих сторінок шіллерової драматичної творчості. Після смерті Шіллера Гьоте, добре ознайомлений з планом “Деметріуса”, мав намір його закінчити. Але творчий метод обох митців суттєво відрізнявся і не дав змоги реалізувати цей задум.

До Шіллера персонаж Дмитра-самозванця привертав увагу А.Коцебу (1761–1819), котрий відзначився феноменальною літературною плідністю. Задля справедливості відзначимо недостатню глибину розробку слов’янських сюжетів, виконаних у солодкуватому-сентиментальному стилі (“Димитрій, цар Московський”, 1782) або у вірно-підданицькому (“Старий візник Петра I”, 1799). У драмі “Гусити під Наумбургом в 1432 році” (1802) послідовники Я.Гуса зображені мстивими і кровожерливими вояками, які прирекли на спалення ідилічне мирне містечко⁸⁰. Але це, скоріше, не злісне упередження драматурга, а поверхове, одномірне розгортання сюжетної лінії твору. До речі, саме завдяки А.Коцебу російська громадськість змогла ознайомитися з творами геніального І.Канта. Він посприяв ризькому видавцеві Й.Ф.Гарткноху у їх публікації, в той час як тупа цензура Павла I перешкоджала цьому⁸¹.

Ф.М.Клінгер (1752–1832), п’єса котрого “Буря і натиск” започаткувала літературно-мистецький рух штюрмерів, подібно до багатьох німців, вирішив пошукати щастя в Росії. В період реформ Олександра I Клінгер досяг високої посади в Міністерстві

⁷⁷ Тер-Акопян Н. Шиллер как историк // Шиллер Ф. Собр. соч. Т.5. С.543.

⁷⁸ Письмо Вильгельму фон Вольцогену. Веймар, 16 июня 1804 г. // Шиллер Ф. Собр. соч. В 7-ми т. Т.7. С.597.

⁷⁹ Лозинская Л. Комментарии // Там само. Т.3. Москва, 1956. С.685.

⁸⁰ История немецкой литературы. Т.2. С.320–321.

⁸¹ Клюге Р.Д. По ту сторону европейского сознания? С.27.

освіти, очолив кадетський корпус й одержав кураторство в Дерптському навчальному окрузі. Колишній штюрмер належно оцінював риси росіян. У драмах “Фаворит” (1785), “Родеріко” (1787) він висловив своє ставлення до режиму Катерини II і засудив фаворитизм. Трагедія “Оріант” (1789) була присвячена колізії Петра I і царевича Олексія. Клінгер також займався громадською діяльністю, клопотав про публікацію книг, де б містилися матеріали про становище кріпаків, що викликало невдоволення властей⁸².

У тому ж 1780 р. до Петербурга виїхав ще один із штюрмерів – Я.М.Р.Ленц (1751–1792), котрий зацікавився сюжетами часів “смути”. До нас дійшла сцена з його трагедії “Борис Годунов”. В Москві Ленц займався педагогічною діяльністю, писав про “Росіаду” М.Хераскова і переклав цю поему німецькою. У просвітницькому гуртку М.Новікова Ленц познайомився з М.Карамзіним. Тонкий знавець проблем історії культури Ю.Лотман вважає, що спілкування із штюрмером донесло до Карамзіна живу атмосферу, те “повітря” німецької літератури, яке не передається через сторінки книг, а досягається лише в безпосередньому спілкуванні⁸³. Це спілкування, без сумніву, сформувало сентиментальні художні смаки Карамзіна.

У другій половині XVIII ст. історична наука в Німеччині зробила рішучі кроки в бік професіоналізації, наукової критики джерел, відмови від спекулятивних підходів до вивчення минулого. До числа тих, хто закладав основи нової німецької історіографії, прийнято відносити А.Л.Шльоцера та його колегу по Гетінгенському університету Й.К.Гаттерера (1727–1799)⁸⁴. Відомий харківський історик XIX ст. М.Петров більш скептичний. На його думку, всесвітньоісторичний компендіум Гаттерера – це “просто магазин фактичних свідчень, зібраних з великою працелюбністю, які, однак, не становлять органічної цілісності”⁸⁵. Хоч твердження М.Петрова й не позбавлене рації, ми не можемо не звернути уваги на те, що у Гаттерера немає навіть натяку на виділення “вищих” чи “нижчих”, “історичних” чи “неісторичних” націй. Віддаючи належне слов’янам, історик пише про те, що в середні віки вони відігравали значну роль на теренах Європи і підкріплює цю тезу рядом доказів, щоправда, поверхових⁸⁶.

Свідченням постійного зростання професійного рівня німецької історичної славістики була поява праць, в яких ставились конкретні наукові проблеми і робились спроби більш чи менш глибокої їх розробки. Ф.В.Геркен (1722–1791) у передмові до своєї розвідки “Досвід давньої історії слов’ян, передусім в Німеччині” справедливо зазначив, що ця проблема в науці не опрацьована і не узагальнена. А без цього “*неможливо адекватно представити і давню історію Німеччини*”. В основі монографії Ф.В.Геркена лежить доволі широка джерельна база – твори Амiana Марцеліна, Орозія, Йордана, Страбона, Помпонія Мели, Птолемея Клавдія та ін.⁸⁷ Автор дає численні посилання і коментарі, що свідчить про його широку ерудицію та дисципліну мислення. Окремо аналізується розповідь про венеців у Таціта та про антів і склавів – у Прокопія Кесарійського. Ця талановита і, на жаль, зовсім забута в історіографії праця написана у формі полеміки із сучасними Геркену науковими авторитетами:

⁸² Смолян О. Клингер в России // Учен. зап. Ленингр. пед. ин-та. Т. XXXII. Ч.2. Ленинград, 1958. 1С.31–78.

⁸³ Лотман Ю. Сотворение Карамзина. Москва, 1987. С.41.

⁸⁴ Wesendonck H. Die Begründung der neueren deutschen Geschichtsschreibung durch Gatterer und Schlözer. Leipzig, 1876.

⁸⁵ Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. Харьков, 1861. С.12.

⁸⁶ Gatterer J.Ch. Abrizt der Universalhistorie in ihrem ganzen Umfange. Göttingen, 1773. S.572–574.

⁸⁷ Gercken Ph. W. Versuch in der ältesten Geschichte der Slaven, besonders in Deutschland. Leipzig, 1771. S.3.

А.Л.Шльоцером, Гелазієм Добнером з Праги, істориком Шварцом. Сам автор припускає, що під сарматами античні і візантійські письменники мали на увазі слов'ян⁸⁸. Ця версія, яка нічим не поступається теорії Ю.Венеліна щодо слов'янського субстрату у гунів, цілком перебувала на рівні “науки” свого часу.

Ще однією працею подібної тематики, але зі спробою узагальнення була “Історія усіх вендсько-слов'янських держав”, яка виходила з друку чотирма томами протягом 1790–1797-х роках. у Галле. Її автором був придворний бібліотекар, архіваріус та історіограф курфюрств Ганновер Л.А.Гебгарді (1735–1802). На його думку, усе слов'янство походило саме від балтійських слов'ян-венедів.

У поле зору німецьких учених вже у XVIII ст. потрапили також Балкани. Болгарський дослідник І.Конев проаналізував такі твори німецьких вчених, як “Історія Болгарії” Л.А.Гебгарді, цікаві праці Й.Штріттера з історії Візантії, Болгарії та інших південнослов'янських країн, “Історію болгарів у Мізії” вже відомого Й.Х.Енгеля⁸⁹. До так званої “волзької теорії”^{*} походження болгарів мав причетність саме Енгель. Справа не в тім, що ця теорія не витримала перевірки часом і критикувалась вже М.Дриновим у XIX ст. Очевидно, висновки Й.Х.Енгеля впливали з рівня науки того часу. Принципово важливою є його спроба ввести болгарів у коло “історичних народів”, хоч і в контексті історії Візантії. Показово, що корифей болгарського національно-культурного Відродження Паїсій Хілендарський їздив у “Немско” з метою пошуку джерел для написання відомої “Історії слов'яноболгарської”⁹⁰.

Швидке накопичення емпіричних знань вже на рубежі XVIII–XIX ст. дає змогу ввести питання історії слов'ян в університетський курс всесвітньої історії. Інтерес становлять навчальні посібники Ю.А.Ремера (1738–1803), котрий у загальноєвропейському контексті розглянув історію слов'янських народів аж до XVIII ст.⁹¹

Завершуючи висвітлення поставленої в дослідженні проблеми, потрібно з'ясувати причини такого значного інтересу до слов'янської філології, історії, культурних достопамятностей у неслов'янській Німеччині. Існує переконання, що масова свідомість лише “доношує” кліше, створені науковими знаннями або судженнями, що претендують на подібний статус. Але очевидним є вплив сформованих цією масовою свідомістю стереотипів і на саму науку. Кант звернув увагу на схильність людини “приховувати свої істинні почуття і висловлювати інші, такі, що вважаються хорошими і схвальними”⁹². Ця властивість характеру людини підмічена філософом точно. І далеко не кожен науковець є нонконформістом за натурою.

Негативні етнічні стереотипи є набагато давнішими від доби виникнення новочасних національних проблем і конфліктів, бо саме в XIX ст. відбулось поєднання “романтичного національного ідеалізму” з устремлінням реальної державності. Якщо абстрагуватись від аберацій типу “свій–чужий”, то можна погодитись з тим, що німецько-слов'янський антагонізм сформувався не раніше XIII ст. – доби хрестових

⁸⁸ Ibid. S.9.

⁸⁹ Конев И. България в европейската историческа наука от XVIII в. Немски истории за България // Език и литература. 1978. Кн.6. С.35–37.

^{*} Суть її полягає в походженні болгарів суто від протоболгарів-тюрків, котрі прийшли на Балкани під проводом хана Аспаруха.

⁹⁰ Конев И. Историческая мысль балканских народов и формирование их национальных литератур // Балканские исследования. Вып.6. Культура народов Балкан в новое время. Москва, 1980. С.35.

⁹¹ Историография истории южных и западных славян. Москва, 1987. С.212.

⁹² Кант И. Критика чистого разума. Ростов-на-Дону, 1999. С.578.

походів німецьких рицарів у Східну Європу⁹³. Цей антагонізм активно підтримувався з обох сторін у силу конфліктності німецько-слов'янських взаємин, маючи свої варіації у ставленні німців, припустимо, до поляків, росіян чи чехів тощо.

Але у світлі завдання даної статті, сформульованого вище, нас цікавили не етнографічні кліше, які побутували і побутують в обивательській свідомості, а оцінки слов'янства (можливо, навіть стереотипи), бачення і розуміння його культури, мови у середовищі вченого стану Німеччини в добу Просвітництва.

Політичні події в Європі кінця XVII–XVIII ст., зокрема, війни з Османською імперією, визвольна боротьба слов'янських народів, які стогнали під турецьким гнітом, антигабсбурзькі повстання в чеських і словацьких землях, поділи Польщі, перетворення Росії в першорозрядну державу гальванізували і поглиблювали усвідомлений інтерес німецької громадськості до слов'янських народів. Не можна ігнорувати і загальної тенденції до більш широкого і ґрунтовного пізнання оточуючого світу в його багатоманітності, що було проявом просвітницького раціоналізму. Долаючи традиційні уявлення, що випливають з протиставлення “свій–чужий”, в німецьких вчених колах сформувався стійкий інтерес до слов'янства, його історії, мови, фольклору, традицій. Слов'янські народи з “*res incognita*” ставали не просто предметом уваги та вивчення – йшлося про визнання слов'ян рівноправним і гідним партнером культурно-наукового взаємообміну і дійовим персонажем історії. Саме в добу Просвітництва сформувалася гуманістична, доброзичлива тенденція німецької славістики, яка остаточно не зникла навіть в умовах панування расових теорій в часи Третього рейху.

Отже, перший етап розвитку славістики як галузі наукового знання припадає на кінець XVII–XVIII ст. Зазначимо, що суттєвий вплив на слов'янознавчі студії в Німеччині мало перебування у складі її державних утворень слов'янських земель і сусідство зі слов'янськими країнами на сході. В цей час відбулося накопичення емпіричних знань у галузях слов'янської філології, фольклористики, історії. Філософська постановка дослідницьких проблем у річищі просвітницького раціоналізму на тому етапі відбувалась дедуктивним шляхом, без спирання на конкретні мовні, історичні, етнографічні факти.

Проте доба Просвітництва – це, за влучним виразом австрійського вченого Й.Хамма, “славісти без славістики”. Йдеться про період, коли не було славістики, яка б мала визначені організаційні форми і певну дослідницьку традицію. Слов'янознавчі студії були пошуком без чітких орієнтирів. Окремі вчені за своєю ініціативою або за прикладом інших розпочали вивчення одного або декількох слов'янських народів та їх культур. Спільним для них було те, що вони не належали до жодної школи, самі її не створювали і не мали прямих послідовників чи продовжувачів⁹⁴. Виняток становить лише Гердер.

Потенціал просвітницького раціоналізму швидко вичерпувався і перестав задовольняти потреби поступального розвитку наукового знання. Виникла парадоксальна ситуація. За наявності цінних і перспективних у гносеологічному відношенні ідей Просвітительства вони поступово вироджувалися, перетворюючись у безжиттєве абстрагування, відірвану від реальності утопію. Одночасно значний об'єм накопичених емпіричних фактів у різних галузях наукового знання потребував систематизації і

⁹³ Назаренко А.В. “Натиск на Восток” или “свет с Востока”? История русско-немецких отношений в кругу стереотипов // Славяноведение. 1992. № 2. С.34–35.

⁹⁴ Хамм Й. О специфике развития славистики в неславянских странах // Методологические проблемы истории славистики. Москва, 1978. С.136–138.

осмислення. Виникли передумови “наукової революції” (за термінологією Т.Куна). До речі, її ознаки помітив Й.В.Гьоте. У 1829 р. він писав, що у XVIII ст. наука особливо багато займалась аналізом, уникаючи передчасного синтезу. І в цьому відношенні для XIX ст. залишилось достатньо багато важливих справ⁹⁵. Славістика вступила у зрілу фазу свого розвитку.

---

⁹⁵ Гете И.В. Анализ и синтез // Гете И.В. Избранные философские произведения. Москва, 1964. С.304.

GERMAN SLAVONIC STUDIES IN THE EPOCH OF ENLIGHTENMENT

Sergiy GANUS

Uzhhorod National University
14, Universytets'ka Str, Uzhhorod 88000
The Chair of New and Newest History

The early period of the German Slavonic studies which covers the epoch of Enlightenment is considered in this article. The author comes to the conclusion that the investigations carried by the German scholars in the field of Slav history, language, literature and cultural process were of scientific character. It has been proved by the universal range of investigations and a thorough list of literature, mentioned in the works of German investigators. Humanitarian tendencies of Slavonic studies in Germany have been established in the epoch of Enlightenment.

Key words: Germany, Education, history, Slavs, Slavonic idea, Slavonic studies.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.03.
Прийнята до друку 27.03.03.